

УДК 159

ТИПОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ СПОСОБУ ЖИТТЯ ЛІКВІДАТОРІВ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АТОМНІЙ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

Гуменюк О.І., викладач
кафедри пенітенціарної педагогіки та психології
Інститут кримінально-виконавчої служби

У статті запропоновано типологічну модель способу життя ліквідаторів у віддалений період після аварії на Чорнобильській атомній електростанції, у яку входять такі типи: «віктимний», «конструктивно-оптимістичний», «пасивно-нарцисичний», «активно-відповідальний». Виділено структурно-змістову специфіку виокремлених типів, а також структурно-змістову специфіку виокремлених типів.

Ключові слова: трансформація способу життя, ціннісні орієнтації, віддалені соціально-психологічні наслідки, психотравмувальна подія.

В статье предложена типологическая модель образа жизни ликвидаторов в отдаленный период после аварии на Чернобыльской атомной электростанции, которая состоит из таких типов: «виктимного», «конструктивно-оптимистичного», «пассивно-нарцисического», «активно-ответственного». Выделена структурно-содержательная специфика выделенных типов, а также структурно-содержательная специфика выделенных типов.

Ключевые слова: трансформация образа жизни, ценностные ориентации, отдаленные социально-психологические последствия, психотравмирующее событие.

Humeniuk O.I. TYPOLOGICAL MODEL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LIQUIDATORS OF THE CHERNOBYL ACCIDENT LIFESTYLE TRANSFORMATION

The article proposes revealed socio-psychological features of mode of life transformation the members of the Chernobyl accident elimination team and their subjective relation to the accident such as a factor of lifestyle transformation. Based on the empirical data founded typological model of lifestyles liquidators: “victim”, “structural and optimistic”, “passive and narcissistic”, “active and responsible” and described their structural characteristics.

Key words: lifestyle transformation, value orientations, long-term socio-psychological consequences, psychotraumatic event.

Постановка проблеми. Дослідженню віддалених соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи в науковій літературі приділено недостатню увагу, хоча ця проблема є актуальною й соціально значущою, адже набутий постраждалими досвід став відправною точкою для трансформаційних процесів у їхньому способі життя. У зв'язку із зазначеним вище набуває актуальності вивчення віддалених наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (далі – ЧАЕС) у соціально-психологічному контексті криз призму вивчення трансформацій, які відбулися в способі життя ліквідаторів.

Постановка завдання. Мета статті – подати типологічну модель способу життя ліквідаторів у віддалений період після аварії на ЧАЕС із виділенням типів, а також структурно-змістову специфіку виокремлених типів.

Виклад основного матеріалу. За фактором суб'єктивної оцінки впливу аварії на трансформацію способу життя ліквідаторів і їхнє життя загалом було виокремлено чотири типи способу життя ліквідаторів наслідків Чорнобильської катастрофи у віддалений період, а саме: віктимний; пасивно-

нарцисичний; активно-відповідальний; конструктивно-оптимістичний.

Структурно-змістові особливості трансформації способу життя ліквідаторів визначено на основі таких компонентів, як ціннісний, якість життя, ставлення до себе, рівень суб'єктивного контролю.

На основі порівняння кількісних показників усіх компонентів способу життя в чотирьох групах ліквідаторів із різним типом життя було створено й описано соціально-психологічні характеристики кожного типу способу життя за вивченими параметрами, що стало підґрунтям для розроблення типологічної моделі соціально-психологічних особливостей трансформації способу життя ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС (рис. 1).

Віктимний тип. Означає «жертвний», виражає дуже негативний вплив аварії на трансформацію способу життя ліквідаторів (за суб'єктивними оцінками респондентів). Представники цього типу переконані, що участь у ліквідаційних роботах сильно вплинула на їхнє життя, зокрема після аварії вони втратили здоров'я, у них погіршилися стосунки з іншими людьми, почалися проблеми

Рис. 1. Типологічна модель соціально-психологічних особливостей трансформації способу життя ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС

в професійній сфері (це пов'язано переважно з потребою в частому лікуванні). У контексті аналізу психологічних особливостей потерпілих від Чорнобильської катастрофи науковці використовують такі терміни, як «роль жертви», «комплекс жертви», «позиція жертви» (Н.Г. Осухова, 2007) [1].

Соціальна роль і статус – становища людини, нав'язані соціумом. Основна відмінність цих двох понять у тому, що соціальний статус є більш сталим, переважно довічним, наприклад, статус ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС, чорнобильців-переселенців, дітей Чорнобиля, який було надано державою цим групам осіб. Соціальні ролі зумовлені впливом на особистість соціальних очікувань і є ситуативними. Наприклад, С.С. Жарін (1999), аналізуючи роботи Дж. Рейнуотер, виділяє таку специфічну соціально-психологічну особливість потерпілих від аварії на ЧАЕС, як увага з боку оточуючих, яку вони задовольняють шляхом демонстрації власної дефензивності (уразливості, слабкості). На думку М. Джеймса та Д. Джонгварда (1993) в основі ігрової ролі жертви лежить маніпулятивний мотив установити контроль над оточуючими з метою зняття із себе відповідальності й отримання певної вигоди, інша мета – забезпечити спокійний безпечний шаблонний сценарій, який був успішно програний у попередніх життєвих ситуаціях [2].

«Комплекс жертви» в потерпілих від Чорнобильської катастрофи, на думку С.С. Хоріна, виявляється в становищі жертви й в установці на поведінку утримання, що сформувалися в результаті виявленої свого часу значної уваги з боку держави та соціуму. Аварія на ЧАЕС стала причиною проведення масштабних екологічних, медичних, інформаційних і соціальних заходів. М.А. Одинцова зазначає, що надмірна допомога й підтримка держави може сформувати в потерпілих установку на поведінку «жертви» [3; 4].

Процес якісного переходу установки на поведінку «жертви» в специфічний віктимний спосіб життя можна пояснити терміном Д.М. Узнадзе «фіксована установка», яка є повторно актуалізованою установкою, що перейшла в хронічний, диспозиційний стан у випадку сильного емоційного хвилювання та враження. М.А. Одинцова вважає, що установка на поведінку «жертви» – це форма соціальної установки, що характеризується спрямованістю на утриманство, інфантилізм, використанням неконструктивних стратегій подолання негативних психологічних наслідків психотравматичних обставин і пасивною адаптацією в соціумі [4; 5].

Для представників цього типу характерна низька мотиваційна спрямованість, слабка й невизначена ціннісна структура, брак усвідомленого особистісного спрямування життя. Ціннісна картина таких респондентів асоціюється з інертністю. У них низькою є значущість усіх цінностей, однак рівень значущості соціальних цінностей найнижчий поміж інших груп. Незначне превалювання індивідуальних цінностей над соціальними свідчить хоча й про слабку, але тенденцію до егоцентричного спрямування респондентів цього типу.

У представників віктимного типу способу життя найнижчий, порівняно з іншими ліквідаторами, рівень задоволеності якістю життя, що можна вважати типовим проявом програвання ролі «жертви». Низька оцінка ними власного благополуччя викликає належну реакцію оточуючих у вигляді підвищеної уваги, підтримки та співчуття, а в окремих випадках і в наданні матеріальних вигод. Такий соціальний відгук на ігрову позицію «жертви» закріплює в поведінці досліджуваних пасивний поведінковий патерн і соціальну роль.

На нашу думку, у разі поліпшення об'єктивних умов життя суб'єктивні оцінки якості життя представниками цього типу не стануть вищими, адже ці люди використовують зовнішні ресурси для захисту власної проблеми і для власного захисту. У разі закріплення соціальної ролі «жертви» й переходу її в статус «жертви» (адаптації до ролі «жертви») особистість отримує задоволення від власних страждань і звинувачення у своїх реальних і надуманих проблемах оточуючих, соціуму, держави, аварії тощо.

Як зазначалося раніше, проблема здоров'я стала для ліквідаторів ключовою в поставарійний період. Віктимні респонденти найбільше загострюють увагу на цьому питанні. Окрім об'єктивних втрат і незручностей, пов'язаних із погіршенням здоров'я, ця тема викликає також найбільш бажані реакції з боку оточуючих.

Ставлення до себе ліквідаторів віктимного типу способу життя є найбільш негативним порівняно з представниками інших типів. Так, найбільш негативною є оцінка віктимними респондентами власного Я стосовно соціально-нормативних критеріїв. Вони вважають себе невартими соціального схвалення, неуспішними, безініціативними та слабкими й дають найбільш негативні оцінки собі. Щодо внутрішньої нестійкості, яка включає негативне ставлення до себе, наявність внутрішніх конфліктів і тенденції до звинувачення себе, то рівень прояву цього фактора в них найвищий порівняно з іншими групами.

Як бачимо, ставлення до себе респондентів цієї категорії склалося найменш адекватно. Ліквідатори-жертви вважають себе пасивними та безпорадними суб'єктами зовнішніх обставин.

Належність ліквідаторів до віктимного типу способу життя підтверджують результати дослідження компонента «рівень суб'єктивного контролю», який показує, що для них характерний екстернальний рівень суб'єктивного контролю стосовно всіх аспектів життєдіяльності. Тобто, віктимні респонденти вважають, що більшість подій у їхньому житті є випадковими або зумовлені діяльністю інших людей. За суб'єктивною оцінкою, вони не здатні контролювати власне життя і впливати на процес життєтворення.

В.С. Мухіна (1993) вважає, що позиція «жертви» виявляється в перекладанні людиною відповідальності за себе та власне життя на інших людей. М.А. Одинцова стверджує, що така позиція також проявляється за відсутності усвідомленої відповідальності за себе та власне майбутнє, у пасивно-оборонному стилі поведінки й установках, що спрямовані на утриманство. Отже, неспроможність відповідати за себе – один із найважливіших проявів жертвовного способу життя. Ця особливість зазвичай супроводжується пасивністю, безініціативністю, сподіванням отримувати допомогу ззовні й має приховану мету – пошук найкращої вигідної позиції [6].

«Пасивно-нарцисичний» тип. Респонденти цього типу відчують сильний, переважно негативний, вплив аварії на трансформацію способу життя. Для цього типу також властива низька значущість індивідуальних цінностей і висока значущість соціальних і комбінованих цінностей. Такі респонденти мають сильну мотиваційну спрямованість на реалізацію в соціальній сфері. Для них досить пріоритетною є сфера суспільного життя. Найвища значущість порівняно з іншими групами таких цінностей, як конформізм, стимуляція, безпека й підтримка традицій, збігається з ключовими ціннісними орієнтаціями респондентів конструктивно-оптимістичного типу. Однак, на відміну від них, пасивно-нарцисичні ліквідатори низько оцінюють якість власного життя. У тому числі показник задоволеності соціальною сферою в цій групі є найнижчим поміж інших груп ліквідаторів, що може свідчити про наявність певного конфлікту між сферою потреб і наявною життєвою ситуацією, а також про нереалізованість очікувань.

Респонденти пасивно-нарцисичного типу високо оцінюють себе як особистостей і очікують високих оцінок себе з боку інших. При цьому показник їхньої внутрішньої невладштованості досить високий.

Характерним для цього типу є також екстернальний тип суб'єктивного контролю стосовно різних сфер життя. Під час дослідження другого психологічного компонента способу життя (суб'єктивна оцінка себе) у III групі ліквідаторів виявлено значне відхилення від норми у бік перебільшення за шкалою «самокерівництво», що свідчить про те, що респонденти чітко відчують силу внутрішнього Я, яке організовує та впорядковує їхню особистість і життєдіяльність, надає можливість керувати власною долею. Однак у процесі дослідження третього психологічного компонента способу життя (рівень суб'єктивного контролю) було отримано протилежні дані: цій групі ліквідаторів властивий екстремально низький рівень суб'єктивного контролю, що свідчить про брак здатності впливати на власне життя. Такі результати можна пояснити так. Аналіз минулого досвіду під час проектування можливих у майбутньому ситуацій і уявлення про себе дають дві протилежні картини. Цей результат яскраво демонструє сутність значущої проблеми способу життя ліквідаторів пасивно-нарцисичного типу, що склалася. Перекладання відповідальності за події у власному житті на зовнішні чинники за високого рівня віри у власні сили впливати на ці події може свідчити про відсутність у респондентів ототожнення свого Я і свого життя, про брак смиренності і прийняття змісту життя. Прірву між амбіційними уявленнями ліквідаторів III групи й реальністю можна пояснити наявністю сильної фіксації їх на своєму подвигу (діяльності в особливо небезпечних умовах радіаційного забруднення), що, за їхнім переконаннями та відчуттями, не був належно визнаний, а тому оцінити свій внесок можуть тільки вони самі. У результаті цього сформувався механізм захисту від неприємної для себе дійсності у формі відокремлення себе від життя, шляхом звеличування власного Я, тобто умовного «піднесення» себе над життям. Ми вважаємо, що цей механізм лежить в основі формування докладно описаних вище особливостей способу життя ліквідаторів III групи.

Активно-відповідальний тип. Має такі соціально-психологічні особливості: суб'єктивна оцінка впливу аварії на трансформацію способу життя – помірна, однаковою мірою позитивна й негативна; найвища мотиваційна спрямованість і пріоритетність сфер суспільного життя і професійної діяльності. Для представників цього типу дуже значущими є індивідуальні цінності на кшталт духовного задоволення, збереження власної індивідуальності й соціальних

цінностей, таких як безпека, конформізм, соціальність. Ця структура ціннісних орієнтацій властива активним суб'єктам соціальних відносин.

Респонденти цього типу способу життя досить високо оцінюють якість власного життя. Зокрема, вони найбільш задоволені з-поміж інших груп ліквідаторів такими його параметрами, як рухливість, особисті стосунки, практична соціальна підтримка. Оцінка ставлення до себе активно-відповідальних ліквідаторів не є критично низькою чи, навпаки, завищеною. Вони давали середньо позитивні оцінки собі, з невеликим переважанням у бік самокритичності. Респонденти цієї групи вважають себе відповідальними за стан власного здоров'я та невдачі в їхньому житті. Рівень інтернальності в них найвищий порівняно з іншими групами.

Сама назва цього типу респондентів характеризує дві основні тенденції в їхньому способі життя: суспільну, соціальну, особистісну активність і відповідальність, впевненість у значущості своїх дій. Із погляду позитивної психотерапії, вираженість цих тенденцій можна пояснити, по-перше, домінуванням актуальної здібності «відповідальність», по-друге, переважанням значущості сфери контактів і діяльності над іншими життєвими сферами. За Н. Пезешкіаном, це може свідчити про наявність внутрішнього конфлікту на ґрунті відповідальності, який призводить до потреби «втратити» у сферу соціальних відносин і діяльність, інакше кажучи, небажання вирішувати конфлікт на особистісному просторі й перекладання його на соціальну площину. Ці уявлення про внутрішню природу активно-відповідального способу життя підтверджуються різними науковими підходами до розгляду захисного механізму компенсації. Варто також зазначити, що в процесі бесіди респонденти такого типу часто вказували на те, що аварія на ЧАЕС є результатом «безвідповідального ставлення до власної роботи», «некомпетентності працівників», «відсутності усвідомлення загрози атомної енергетики».

Загалом активно-відповідальний тип способу життя можна описати як процес постійної діяльності, що спрямований на досягнення практичного результату, соціальної користі й справедливості, а також як такий, що стимулюється внутрішніми факторами.

Конструктивно-оптимістичний тип. Суб'єктивні оцінки сили та характеру впливу аварії на трансформацію способу життя й життя загалом є досить позитивними. Респонденти зазначають, що участь у ліквідаційних роботах майже не зміни-

ла їхнього життя, а характер тих не дуже значних наслідків є переважно позитивний (кар'єрне зростання, пільги, відчуття успішного виконання службового обов'язку). Серед негативних наслідків зазначається спільний для всіх ліквідаторів фактор погіршення здоров'я).

Зазначений тип способу життя характеризується середньою мотиваційною спрямованістю на досягнення комфортних, стабільних і безпечних відносин із соціумом, а також на цікаве й активне життя. Така ціннісна картина свідчить про сформовану конструктивну світоглядну позицію людей, які різнобічно реалізувалися й перебувають у комфортних для себе умовах.

Рівень задоволеності якістю свого життя в представників цього типу є найвищим із-поміж інших груп ліквідаторів за більшістю параметрів. Це відображає позитивне ставлення респондентів до об'єктивних характеристик власного життя. Тобто, вони цінують те, що мають, і не виявляють бажання щось кардинально змінювати.

Щодо ставлення до себе, то респонденти конструктивно-оптимістичного типу порівняно з представниками інших типів найбільш впевнені в собі, цінують себе, а також більше за інших впевнені в позитивному ставленні соціуму до них. Однак існує деяка особливість, що підтверджується одразу у двох компонентах способу життя («ставлення до себе» та «суб'єктивний контроль»). Ліквідатори цього типу схильні ігнорувати психологічний дискомфорт і приписувати відповідальність за власні невдачі дії зовнішніх чинників. На нашу думку, така позиція уникнення неприємних емоцій пов'язана з домінуванням у респондентів потреби мати лише приємні відчуття й задоволення. Конструктивно-оптимістичні ліквідатори вважають себе в багатьох випадках відповідальними за своє здоров'я й частково за одужання.

Висновки. У розробленій нами типологічній моделі трансформації способу життя ліквідаторів подано чотири типи подолання наслідків впливу психотравмальної події, чотири способи життя, чотири способи адаптації до нових соціальних умов і власного зміненого статусу. Ця модель досить деталізована, що надає можливість відійти від звичного сприйняття психологічних наслідків аварії у віддалений період, розглянути типові стратегії подолання внутрішніх конфліктів і способи адаптації до поставарійної дійсності в контексті вивчення соціально-психологічних особливостей трансформації способу життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях / Н.Г. Осухова // Развитие личности. – М. : Академия, 2007. – 288 с.
2. Джеймс М. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями / М. Джеймс, Д. Джонгвард ; пер. с англ. ; под общ. ред. и послесл. Л.А. Петровской. – М.: Прогресс, 1993. – 336 с.
3. Одинцова М.А. Многоликость «жертвы» или немного о Великой манипуляции / М.А. Одинцова. – М. : Флинта, 2010. – 256 с.
4. Одинцова М.А. Особенности ценностно-смысловой сферы виктимной личности : [монография] / М.А. Одинцова, Н.Ю. Чернобровкина. – М. : Научные технологии, 2012. – 258 с.
5. Узнадзе Д.Н. Установка у человека. Проблема объективации / Д.Н. Узнадзе // Психология личности в трудах отечественных психологов / сост. и общ. ред. Л.В. Куликова. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.
6. Мухина В.С. Возможность возникновения комплекса «жертвы» у пострадавших от аварии на ЧАЭС / В.С. Мухина // Чернобыльская катастрофа: диагностика и медико-психологическая реабилитация пострадавших. – Минск, 1993. – С. 34–38.